

Hannäs skola i gamla tider

av

Carl-Erik Ståhlbom

1967

Fattigstugan vid Fredriksberg användes även som skola från 1845.

Fredriksbergs skolhus byggt 1871 av byggmästare Wilund. Slöjdskolehuset (Matsalen) byggt 1898.

Hällingsfalls skola 1846-1932 var den första som byggdes i Hannäs församling. Småskolehuset är byggt 1886.

Det gamla skolhuset i Dagsberg från 1880.

Det ståtliga skolhuset i Dagsberg, använt från tillkomsten 1928 till 1965.

Av överblivet virke från kyrkbygget uppfördes 1888 Sockenhuset i Hannäs, ett kombinerat småskole-och sockenhus.

Rumhults skola byggd 1932.

Holmbo skola byggd 1932.

Tal hållet vid kyrkobrödasamling i Hannäs Församlingshem. Inbjudna var Ringarums kyrkobröder med damer, cirka 50 personer. (En vardagskväll, troligen 1966 eller 1967?)

Kortfattad berättelse om Hannäs skola i gångna tider:

Jag har tänkt, att jag en liten stund framöver, skulle berätta litet sockenhistoria. Ni i Ringarum har väl den sista tiden inte kunnat undgå, att höra talas om Hannäs och dess skolfråga, som har valsat runt i pressen. Nu skall jag inte berätta om den, ty dels är den ju inte färdigskriven och dels så är jag part i målet, men jag har tänkt, att eftersom skolfrågan är aktuell, så kan det vara lämpligt att berätta lite om Hannäs skola i gångna tider. Det är samtidigt en berättelse om Hannäs församling i gångna tider och om dess roll i folkbildningens och människornas liv.

En fullständig sockenhistoria kan ingen berätta, av den självklara orsaken, att allt som hänt och händer inte kan bli uppskrivet. Mycket av det som hänt lever kvar endast i människornas minnen, och när människorna jordas så jordas också med dem, var och en, en liten bit sockenhistoria.

Tre ting har spelat en mycket stor roll i människornas liv i gångna tider och har gjort det också i våra liv, dessa tre ting är Hemmet, Kyrkan och Skolan, lägg märke till ordningsföljden, hemmet, kyrkan och skolan.

Sovrummet, köket och vardagsrummet är ju självklart de första lärosalarna. I gångna tider var det för många samma rum. Att jag sedan nämner kyrkan före skolan kan kanske uppfattas som lite fjäsk för kyrkans folk, men så är det inte alls, ty att kyrkan som folkbildare har gått före och verkat för skolan, är en historisk verklighet.

När den kristna läran mottogs av svenskarna och spred sig i vårt land, så innebar den en revolution på allmänbildningens område, men denna revolution gick sakta men dessto säkrare, den blev en begynnelse till en andlig och boklig fostran av allmänheten. Händelseförloppet är detta i stora drag:

Med den kristna läran följde barndopet. Barndopet har ju i vår livstid varit föremål för debatt, och dopets rätta tid har tidigare orsakat motsättningar och söndring bland de kristna, och gör det ännu fast i mindre mån. En viktig sak kan dock föras på barndopets plussida. Det är, att barndopet i det förgångna spelade en viktig roll som utgångspunkt för allmän skolning, varit en igångsättande och pådrivande faktor.

Saken är ju den, att det inte varit och är meningen att prästen skall döpa en unge bara för att den skall få ett namn, och sedan är det inget mer. Nej, barndopet förutsätter, att det skall följas upp med kristen skolning. Det predikas, att dopets gåva förpliktar. Prästen säger i dopritualet: "Käre kristne, genom det heliga dopet har den trofaste Guden upptagit detta barn i

sitt förbund. Det ligger nu makt uppå att hem, faddrar och församling skall lära det att hålla allt vad Herren har befallt.”

Men hur skall ett uppväxande barn kunna veta vad Herren har befallt, om det inte får någon upplysning om det? Och hur skall det gå till, om varken föräldrar, faddrar eller den uppväxande kan läsa? Så resonerar ju vi, och likadant resonerade prästerna redan på medeltiden. Och så började redan då en upplysning och en skolning av allmänheten via predikan, just med anledning av barndopet. Arvid Gierow skriver om detta: ”Den medeltida folkfostran anknöts till barndopet och dopritualet, under senare medeltiden till bikten, med tio Guds bud alltmer som centrum.” Här fanns alltså det ursprungliga fröet till det, som århundranden senare skulle komma att leda till den allmänna folkskolan.

Till grunden hör också reformationstiden. Den blev en hävstång för folkundervisningen. Denna ursprungligen religiösa rörelse gav näring åt det nationella, människorna blev medvetna om fosterlandet och om dess värde. Här i Sverige blev det så, att modersmålet kom att tillmätas ett större värde, det skulle hedras, det skulle användas flitigt vid predikningar och komma till sin rätt. Och så stod då prästerna söndag efter söndag i alla kyrkor, välfyllda p.g.a. kyrkoplikten, och predikade länge, kanske både en eller två timmar på skolad, ren svenska. Detta medverkade starkt till utvecklandet av ett enhetligt riksspråk, som ju var och är förutsättningen för en bred folkbildning.

År 1526 utgav Martin Luhter boken ”Tysk mässa och gudstjänstordning”. I den önskade han att man hade ”en i stora drag framställd, rätt fram, enkel god katekes”, så att man lätt kunde peka ut vad en kristen skulle tro och göra. 1529 utkom så denna katekes och den innehöll, Tio Guds bud, Tron, Fader Vår samt styckena om dopet och nattvarden. Denna katekes skulle prästerna utlägga från predikstolen, den skulle husfadern läsa för sina barn, för sina drängar och pigor. Den skulle folk, om möjligt, lära sig utantill. Denna lilla bok kom under århundraden att få en oanad betydelse för allmänhetens läskunninghet och fostran.

Katekesen innehöll ju kristendomens huvudstycken, och 1541 satte man upp som villkor för att få mottaga nattvarden, att mottagaren fått undervisning i huvudstyckena., d.v.s. katekesen. Och under de följande åren ivrade kristna ledare för att barnen skulle sättas till skola.

Men så kom stormaktstiden. Det blev en krigets och armodets tid. Fattigdomen blev en dålig grund för startande av barnskolor. Men röster för startande av barnskolor tystnade inte. År 1640 beslöt riksdagen, att en barnskola skulle finnas i varje stad. Och 46 år senare, alltså 1686, kom en kyrkolag som sade, att det skulle finnas barnskolor även på landsbygden. I denna kyrkolag stod, att prästen skulle ”driva med flit därpå, att barn, drängar och pigor lärde läsa i bok och se med egna ögon vad Gud i sitt heliga ord bjuder och befäller.” I kapitel 24, § 31 stod: ”Klockaren skall

3

vara ärlig, trogen och flitig, boklörd och kunna sjunga och skriva, så att han däruti kan undervisa församlingens ungdom". Här är det samma tankegångar som Luther och Melanckton framförde redan 1528. Men lagar är ju en sak, men att i allt armod kunna efterleva dem är en annan historia.

Att livet var fattigt i Hannäs när stormaktstiden stod vid sitt slut, det berättar ett gulnat papper från Bjärkebo om 1710: "Emädan iag undertecknad nödgas oplåta min gårdsdeel på skattegården Bierkebo i denna hungesnöden åth mine syskon i samma gård boande -----; hwar emot the lofva mig it torpställe i mörkewijks hage - - - .

Som afgjort är i Hannäs d. 20 febr. A. 1710

Carl Kaarlsson i Bierkebo."

Men fredstid kom och människorna arbetade sig sakta upp. Det gick också sakta med folkskolan, men tanken var inte uppgiven. År 1742 lade Lunds domkapitel fram ett verkligt skolprogram, det hade inte funnits förut, och ändå hade det gått 102 år sedan riksdagen beslutade om barnskolor i städerna.

Året efter detta programs utgivande, 1743, kom kyrkoherden Severin Schlyter till Borgeby församling. Han märkte då att skolväsendet där var i ett bedrövligt skick. Genom hans arbete och uppoffring kom där då till stånd ett skolbygge 1752, efter nio års arbete, och det utarbetades då där en skolordning i församlingen. När han sedan blev prost, började han med visitationer i kontraktet och verkade för ett bättre skolväsen.

Hans nästa stora steg var att han vände sig till prästmötet i Lund 1766. Men där vann han inget gehör. När han alltså inte kom någon vart med den stora gruppen, då vände han sig till enskilda personer i stället. Han vände sig till landshövdingen Adlerfelt i Malmö och kom till rätt person. Genom denne Adlerfelt kom han i kontakt med en annan meningsfrände, riksrådet Reuterholm.

Prosten Schlyter blev den drivande och inspirerande kraften av dessa tre, och de författade en skrivelse 1768 till samliga domkapitel och landshövdingar i landet och begärde dessas yttranden över möjligheterna att bygga skolhus och i vad mån allmänheten kunde bidra till skolmästarlöner och lokaler. Det gällde också att framhjälpa skolmästare och att utarbeta skolordning för dessa på landsbygden.

Skrivelsen till domkapitlet i Linköping satte fart på detta. Saken var den, att riksdagen sex år tidigare, 1762, hade tillställt Linköpings konsistorium ett kungl. brev med uppmaningen, att varje församling behövde ett särskilt skolhus med en anställd skolmästare med "ett någorlunda hyggligt arvode".

När så domkapitlet, 1768, sex år efter mottagande av det kungl. brevet, tagit del av Schlyters och hans medhjälparens brev, så svarade de med att tillställa församlingarna i stiftet det kungl. brevet. Så kom detta äntligen till Hannäs.

I mars året efter, 1769, hade Hannäs sockenstämma med anledning av det kungl. brevet. Det står i dess protokoll, att de inte hade råd att bygga ett särskilt skolhus, men, sade de, att de skulle försöka förmå en med dem bekant man, ”att på samma fot och på samma sätt som skedde i Tryserum, undervisa församlingens barn, sedan hans skickelighet och frägd blivit prövad av probst och kyrkoherde. Och sådant beslöt nu församlingen att söka med giörligaste första få i verket steldt.”

Det var tydligt, att Tryserum hade en man som gick omkring i socknen och undervisade folk i byarna.

Under 1800-talets första decennier använde man ofta läskunniga gubbar och gummor eller uttjänta soldater. Dessa hade naturligtvis brister ifråga om kunskap, men de fick ändå utföra en mycket stor kulturgärning. Ett exempel är änkan Lena Broman i Knappemåla. Det står i ett sockenstämmoprotokoll 1820, att hon hunnit lära 141 barn att läsa väl i bok samt kristendomskunskapen utantill. Hon var en av många, vilkas gärning är glömd, men genom att hennes namn finns bevarat i skrift, så går läsarens tankar också till de andra utan namn.

Nu hade man ju kunnat vänta sig, att Hannäs kyrkstämmas beslut den 18 mars 1769, att komma igång med skolundervisningen, p.g.a av socknens fattigdom, skulle skjutas framåt i tiden, men så blev det inte. Redan på våren följande år, 29 april 1770, står det i ett stämmoprotokoll, att man har en skolkammare inrymd i ett hus, som församlingen byggt på Klockaregården, eller Klockarebolet. Troligen var det ett hus som fanns på prästgårdstomten då. Det var alltså socknens första inredda skollokal. Men huset är rivet, anteckning om dess plats saknas, liksom spår efter dess husgrund. Vem läraren eller lärarinnan var är också okänt.

Vi har ett nutida ordspråk som lyder: Kunskap är makt. Under den långa tid, då allmänheten inte kunde läsa och skriva, så var den boklärde prästen en självklar ledare, inte bara ifråga om det religiösa utan också ifråga om det nya och nyttiga i tiden. Bland prästerna har det alltid funnits originella personer liksom bland s.k. vanligt folk, vem har inte skrattat åt Albert Engströms prästhistorier. Men det vanligaste, inte alltid så roligt, har varit hur prästerna gått i spetsen för nya, arbetssamma men nyttiga ting, så var det också då folkskolan föddes, vilket jag redan har berört. Hannäs hade turen att få en sådan präst i Thure Ekenstam. Det sägs om honom att han lämnade en trygg anställning som tjänsteman i huvudstaden och läste till präst, för att han kände att han som sådan kunde göra mer nytta för folk. Han blev som färdig präst kallad till komminister i Hannäs av änkegrevinnan Posse i Fågelsvik 1827. Han var hovpredikant 1828 och kom tydligen till Hannäs

samma år. Här i Hannäs blev han inte bara präst utan deltog med stor lust i skolundervisningen samtidigt med prästarbetet.

Han avled i Hannäs 1848, men hans namn nämns ännu med vördnad av de historieintresserade i Hannäs, som är stolta över att ha haft honom som präst. Jag vill citera ur ett protokoll den 10-12-1848: "Sedan församlingen genom den förevista bouppteckningen fått kännedom om Sterbhusets ringa tillgångar, behjärtades änkans och barnens belägenhet och det så mycket mer som den avlidne mannen och fadern oavbrutet i förs. omkring 20 ½ år med nit och drift icke allenast skött sitt andliga kall utan även lika nitiskt vårdat om förs. ekonomiska angelägenhet, i det han bidragit till dess kassors förökande, befodrat sedlighet, ordentlighet, nykterhet och med värme och nit vårdat sig om de fattiga samt dessutom i fem års tid, utan annan belöning än den han ägde i sitt goda samvete, vissa dagar i veckan undervisade förs. barn, intill dess en kassa blivit bildad, som kunde bidra till en särskild lärars avlöning, vilka alla mödor torde hava förkortat hans dagar." Slutorden säger m.a.o. att Ekenstam "arbetade ihjäl sig". Hans gravsten, rest av den tacksamma församlingen, finns kvar öster om gamla kyrkans ruin.

Ekenstam umgicks med sin tids stora kulturpersonligheter, som besökte honom. Artur Hazelius, Skansens skapare, tillbringade under pojkåren några somrar hos Ekenstam, och har skrivit om dessa, att de var de bästa somrarna i hans liv.

Denne Ekenstam som avbröt en lovande tjänstemannakarriär för att bli komminister i en liten fattig landsförsamling som Hannäs, var självklart en personlighet av stora mått som måste ses som en missionär för läskunnighet och kultur i Hannäs. Han åtog sig f.o.m. 1830 att gratis undervisa barnen i två terminer om året, sedan församlingen skaffat nödiga böcker.

När man i Hannäs 1830 firade 1000-årsminnet av kristendomens införande i Sverige, så bildade man dagen till ära en skolfond. Varje hemmansägare skulle betala 16 chilling banco till denna fond efter ett visst system och varje brukare 8 chilling banco. Sockenläraren skulle ha 16 chilling banco per dag i kosthåll turvis av varje barn samt 20 chilling banco av varje barn för en termin om tre månader. Till fonden utlovade hovmarskalken Posse en donation. Major Rensten från Gusum utlovade ett årligt bidrag, och sedan tillkom bidrag från baron Adelsvärd och greve Schwerin. De medelösa barnen skulle läsa utan att behöva ge skolarvode åt skolmästaren, arvode för dem skulle tagas ur fonden. Det står inte i några efterlämnade papper, att Ekenstam låg bakom gåvorna till skolfonden, men vi anar Ekenstams påverkan på givarna och hans arbete för skolan i det tysta. Det tog fem år innan fonden var så stor, att de kunde anställa en sockenskolmästare, och det var under dessa fem år som Ekenstam var både präst och skollärare i Hannäs.

Dess förste anställda sockenskolmästare blev Erik Landers som kom 1836 och tjänstgjorde till 1844. Han undervisade på tre eller fyra (?) ställen i

socknen. Härmed menas, att han i tur och ordning kom till ett lämpligt hus som ingick i en rote, ty man kom att indela socknen i fem rotar, fem geografiska områden för att ge barnen kortast möjliga skolväg, vilka ändå blev långa. I varje rote stannade läraren i tre månader och undervisade barn i åldern sex till tolv år. Barnens föräldrar fick hålla läraren med undervisningsrum, passning, eget husrum, mat och det till livet nödvändiga. Examen hölls varje år i varje rote, och då var det komministern som var skolinspektör.

Man behöll roteindelningen men man övergick till att dela på barnen, så att det blev småskola och folkskola. Till småskolorna valde man lärarinnor. Hannäs första småskollärarinna var Clara Borg, som anställdes 1868. Liksom folkskolläraren undervisade hon också rotevis. De fem rotarna var: Grefsäters, Bredals (med Falla), Fåfallas (med Holmbo), Rummas (med Mörtebäck), och Rumhults (med Gärdsnäs).

När Clara Borg undervisade i Grävsätters rote, så erbjöd sig Beijer på säteriet att ensam avlöna henne under tiden där med 150 riksdaler samt fri mat, han var tydligen en stor skolvän. Småskolan i Grävsätter låg bakom smedjan utmed vägen till torpet Lugnet.

Att räkna upp alla småskolor, folkskolor och deras data, alla lärarinnor och lärare och deras platser och tjänstgöringsår, det passar inte i ett kortfattat föredrag, det skulle bli både långt och enformigt. Jag vill hellre nämna något om historiska personer, händelser och hus:

Ekenstam blev ordförande i Hannäs första skolstyrelse 1842, och han fick glädja sig över Hannäs första byggda skolhus, som togs i bruk 1846. Det blev ett tvåvåningshus och fick sin plats i Hällingsfall. I undre delen fanns skolsalen samt ett mindre rum, och i övre delen bodde läraren eller lärarinnan. Detta skolhus finns kvar med det mesta av det ursprungliga skicket, långt efter det att det ersatts av andra skolor. Eftersom skolhuset fortfarande ägs av kyrkan, församlingen, så användes skolsalen ibland för annandags-gudstjänster och för barnens söndagsskola i området.

Men låt oss dröja kvar i folkskolans första tid. Det var då som nu en tid av ständiga förändringar. När kyrkoglgarna kom till landsbygdskyrkorna, förändrades därmed också skollärarnas roll och utökade den. Församlingarna önskade, att skolläraren även skulle traktera kyrkogeln. Detta ledde för Hannäs del till att de fick anställa en vikarierande organist 1943, då socknen fick sin första orgel, tillverkad av organisten P.A. Halldén i Gusum. Skolläraren Fredrik Landstedt kunde inte spela orgel, varför en vikarierande organist, Gustaf Dahlström, anställdes, och han blev därmed socknens förste kantor. P.g.a.denna förändring av klockartjänsten som kyrkogeln innebar, valde Landstedt att själv säga upp sin tjänst mot att han fick behålla halva sin lön och bo gratis. Men lönen var tydligen för liten, ty det berättas om

honom att han slutade sitt liv i armod. Han är ett av dessa oräkneliga exempel på människor som fart illa vid förändringar. Hans öde beskriver fädernas hårda lott i en för de flesta svår tid. Men Fredrik Landstedt fick ge namn åt skolan i Fredriksberg, som byggdes 1872, där Landstedt bott och verkat. Därmed är vi framme vid två andra historiska hus i socknens historia:

På tomten i Fredriksberg hade socknen åren 1823-24 låtit uppföra ett timrat tvåvåningshus till bostad åt klockaren Landstedt, och hans efterträdare; man byggde tydligen för framtiden.

I detta hus bodde alltså Landstedt kvar, när Dahlström flyttade in som klockare och skolmästare efter Landstedt. Under Landstedts skolmästartid var övervåningen skollokal. Med Dahlström fortsatte skolundervisningen i huset.

1861 fick huset en ny och annan uppgift, nämlingen att bli socknens fattigstuga. Det fick den vara ända till 1911, då den ersattes av en nybyggd och stor fattigstuga nära församlingshemmet och kyrkan. Men klockarhuset i Fredriksberg fortsatte att vara bebott och använt fram till 1927, varefter det revs. Så här efteråt, kan man säga, att dess rivning var onödig, huset hade passerat till museum.

1872 byggdes Fredriksbergs skola. Det var den andra i ordningen, efter Hällingsfalls skola, som byggts för att vara skola. Det är nu inget mer märkvärdigt med Fredriksbergs skolhus än med alla de andra skolhusen som byggts i socknen. Men nu råkar det vara så, att detta är Hannäs sista skolhus av alla de som hitintills har funnits. Hällingsfalls skola var det första skolhuset, i spetsen för en hel rad av skolhus, Fredriksbergs skola, byggd som nummer två i ordningen, är nu det sista i raden. Det är därmed, liksom Hällingsfalls skolhus, ett historiskt hus.

Men nu gäller inte skolstriden, om själva huset skall bevaras som skolhus, utan skolstriden gäller om Hannäs skall få ha kvar en egen skola i socknen såsom en sammanhållande centrum för socknens folk, på samma sätt som kyrkan är. Dessa två, kyrkan och skolan, har i gången tid arbetat sida vid sida och gjorde detta till ett ytterst viktigt skede i vår svenska historia.

I Fredrikbergs skola, där jag själv varit elev, verkade länge en trotjänare, nämligen Hjalmar Enge. Han kom från Ukna till Hannäs 1904 och var där lärare för klasserna 3 - 6 till år 1941. Han undervisade i hela 75 terminer, och han spelade kyrkorgel och sjöng med en dånande stämma. Andra trotjänare i Hannäs skolor har varit P.J.Lindahl som var lärare i 31 år samt lärarinnan Elsa Norman som tjänade i 34 år.

Vår nya kyrka togs i bruk den 1 advent 1885. Av det virke som blev över byggde man två år efteråt detta hus, som vi nu befinner oss i,

Församlingshemmet. Förr var här i nedervåningen skolsal, två rum för småskollärarinnan samt ett rum för kyrkstämman och konfirmanderna. Ovanpå fanns rum för socknens barnmorska m. fl.

Under min pojktid var det barnmorskan "Fru Ståhl". Hon var en stor, kraftig kvinna. Hon var för sin tid en läkedomskunning kvinna, som "brände dödkött" med lapispenna (det gjorde hon på mitt högra pekfinger, som i spetsen hade ett stort sår med dödkött, men som med hennes behandling blev bra). Hon framställde själv en salva, som allmänt kallades för "Fru Ståhls plåster", och med detta läkte hon sår. Salvan påminde om grankåda, tyvärr tog hon hemligheten med sig i graven. När jag här gick i småskolan, så kunde jag inte uttala bokstav K. Då kallade lärarinnan Ester Larsson ned fru Ståhl, som inspekterade mej i munnen och sa, att jag hade för stramt tungband. Hon tog då sin sax och klippte ett snitt i tungbandet och sedan dess har jag kunnat säga K som alla andra.

Detta var lite om Hannäs skolas historia och kyrkans roll. Det jag här har berättat, är i allt väsentligt hämtat från en skrift, som heter "Hannäs skola genom tiderna" tryckt 1949, författad av prästen Helge Jarkman. Han var här som pastorsadjunkt åren 1941- 42. Han är åter ett exempel på prästernas och kyrkans roll i det alltjämt pågående kulturarbetet.

I det som varit har vi våra rötter, och i våra rötter får vi kraften att se både bakåt och framåt.

Carl-Erik Ståhlbom